

Eejhtegegihtjehtimmie fuelhkien kultuvren jïh konteeksten bijre

Salkehtimmiedirrege mij «Cultural Formulation Interview (CFI)» DSM-V:sne v aroeminie  tna

Evtied jja jïh b jïhkoht jja:
Saemien nasjonaale maahtoedienesje –
psykiske healsoe jïh jearohkevoete (SANKS)
S ami klinihkka, Finnmarkssykehuset HF,
Karasjok

SANKS
AG

SISVEGE

GIHTJEHTIMMIEN BÏJRE	3
.....	
1. KAPIHTELE: FUELHKIEN JÏJTSE BUERKIESTIMMIE DÅERIESMOERESTE	4
.....	
2. KAPIHTELE: FUELHKIEN TJÏELKESTIMMIE DÅERIESMOERIDE	5
.....	
3. KAPIHTELE: DÅARJØE JÏH STRESSØVRH	6
.....	
4. KAPIHTELE: JÏJTSEHAALVEME JÏH VIEHKIEØHTSEME	7
.....	
5. KAPIHTELE: FUELHKIEN VIHKELESØØETE	8-9
.....	
6. KAPIHTELE: GÏELE JÏH KULTUVREEKTIEDIMMIE	10-11
.....	
7. KAPIHTELE: SKÏEMTJÏJE – BÅEHTJIERDÆJJA-RELASØOVNE	12
.....	

Klinihkerh jih dotkijh maehtieh daam salkehtimmiedirregem skïemtjijidie mubpesth darjodh bieleden luhpie SANKS:ste. SANKS copyrightem tjåadtjohte jih jis gyhtjelassh åtnoen bijre materijelleste jeatjah ektiedimmine, årroeh giemhpe SANKS:ine gaskesadth.

Gaskesadtemebievnes:

SANKS (Saemien Nasjonaale Maahtoedïenesje – psykiske healsoevaarjelimmie jih geeruvevoete), Postboks 4, 9735 Karasjok; sanks-postmottak@finnmarkssykehuset.no.

Govlehtallijh:

Frøydis Nilsen, åejviedåaktere, ektievoeten åvtehke, BUP-SANKS;

froydis.nilsen@finnmarkssykehuset.no

Cecilie Javo, dr.med., åejviedåaktere FoU-SANKS;

anne.cecilie.javo@finnmarkssykehuset.no

GIHTJEHTIMMIEN BÏJRE

Jijtse kultuvremaadtoe muana guktie skïemtjelassem tjïelkeste jïh gïetede, man ävteste viehkiem ähtsa jïh giem viehkien bïjre gihtjie. Daate eejtegegihtjehtimmie lea gihtjehtimmie gusnie kultuvre jïh konteekste lea jarngesne, mij ätnasävva gaskem jeatjah maana- jïh noerepsykiatrijesne. Eejhtegegihtjehtimmie lea sjïerelaakan dorjesovveme juktie saemien skïemtjijh jïh jeatjah skïemtjijh etnihkeles unnebelähkojste salkehtidh, jïh SANKS-BUP, Sámi Klinihkka jïh Finnmarhkeskiemtjegäetie leah daam gihtjehtimmiem dorjeme. *Kultuvrehammoedimmiegihtjehtimmie / Kulturformuleringsintervjuet (KFI)* dennie gaskenasjonaale diagnovsesysteemesne DSM-V lea dam guhkiebasse evtiedamme. Daate gihtjehtimmieviehkïe dovne saemien jïh nïörjen versjovnesne gäävnese.

Maahta gihtjehtimmiem vaeltedh goh aktegh soptsestalleme jallh maahta dam juekedh jïeniebinie soptsestalleminie. SANKS-BUP:esne v.g. naan gyhtjelassh daamtaj voestes soptsestalleminie gihtjesuvvieh, jeatjah gyhtjelassh gihtjesuvvieh skïemtjïjegihtjehtimmesne, mearan gyhtjelassh fuelhkietsiehkïej bïjre gäälmadinie soptsestalleminie gihtjesuvvieh.

Vïhtesjadth daate säemiesmearan lea gihtjehtimmie struktuvren mietie, jïh ij gihtjemegoere. Daate säjhta jiehtedh soptsestalleme byöroe dan iemie ärrodh goh gäärede jïh bæehtjierdæjja ij daarpesjïh gyhtjelasside fulkedh dan raeriestamme öörnegen mietie. Gyhtjelassh leah goh viehkïe, guktie bæehtjierdæjja maahta dejtïe fiereguhten fualhkan sjïehtedidh. Gosse daerpïes vääjnoe, byöroe minngebe gyhtjelassh gihtjedh.

Vihkele bæehtjierdæjja eejhtegidïe beavna aajkoen bïjre gihtjehtimmine ävtelen gihtjehtimmie aalka. Jïehtïeh aaj änehkslaakan maam akt teeman bïjre fierhten kapihtelen ävtelen. Raeriestimmie biëvnesidïe gihtjehtimmien bïjre eejhtegidïe lea vadtasovveme vuelielisnie. Lissïne viehkïe vadtasovveme bæehtjierdæjjese fierhten kapihtelasse, änehks buerkiestimmine aajkoste jïh teeman fääntoen bïjre.

(VÏHTESJH: Maahta eejhtegesoptsestallemem darjodh gääbpegi eejhtegïgïjmïe stïeresne jallh ajve aktïne eejhtegïjstïe. Gyhtjelassïne vuelielisnie baakoe «DIJJIEH» ätnasävva dejnie ässjaldahkïne gääbpegh eejhtegh leah stïeresne. Maahta baakoetjïertem DÄERIESMOERH, mij daamtaj ätnasävva gyhtjelassïne, baakoegïjmïe lâtnodh mah maanan dâeriesmoerh jallh vuesiehtimmïefääntoem buerkiestïeh).

Raeriestimmie guktie gihtjehtimmiem eejhtegidïe äehpïedehtedh:

Daan biejjïen edtjebe joekoen maanan kultuvremaadtoen bïjre soptsestalledh. Goh bæehtjierdæjjah daarpesjïbie mijjen skïemtjïjï kultuvrem guarkedh jïh guarkedh guktie byjrese dâeriesmoerïde baajnehte. Soptsestalleme säjhta ärrodh dan bïjre goh guktie dijïieh goh fuelhkïe buerkiestïdïe jïh tjïelkestïdïe maanan dâeriesmoerh, mejtïe dijïieh viehkiem ohtseme aarebi, guktie dijïieh pryöveme dâeriesmoerïde gïetedidh, jïh mejtïe sääjhtoe kultuvremaadtoe jïh byjrese leah tsïehkiem baajnehtamme.

1. KAPIHTELE: FUELHKIEN JÏJTSE BUERKIESTIMMIE DÅERIESMOERESTE

Viehkje b ehtjierd ejjese

Aajkoe daejnie boelhkine lea daajroem  adtjodh guktie eejtegh jÏjtj d eriesmoeride buerkiestieh, man itjmies dah tuhtjeh d eriesmoerh leah, guktie tuhtjeh lea viehkiem  adtjodh BUP:ste, jÏh guktie dah d eriesmoeride sijjen sosijaale veerman  ehpiedehtieh. F antoe daejtie gyhtjelasside lea skiemtjÏh jÏh vuesiehtimmes-istaanse daamtaj maehtieh d eriesmoeride joehtslaakan vovejnedh, jÏh man vihkele vuesiehtimmie lea. Joekeen vihkele eejtegi jÏjtsh buerkiestimmieh govledh gosse fuelhkie unnebel hkoekultuvreste b ata mij dehtie n orjen jienebel hkoekultuvreste joehtadta.

Gyhtjellash eejtegidie:

- Voestegh sÏjhtem maaje dijje d eriesmoeride buerkiestidie guktie jÏjtj dehtie d  jrede.
- Daamtaj joehts mielh akten d eriesmoeren bÏjre – vuesiehtimmien gaavhtan man itjmies daate lea. Mah numhtie dijjen luvnie? Jis jaavoe, tj elkehtede.
- Gaajhkes fuelhkesne lin siemes viehkiem  adtjodh BUP:ste? Jis ijje, tj elkehtede.
- D eriesmoerh jeatjabidie fuelhkesne baajnehtieh? Jis jaavoe, guktie?
- Mij dijjem jeenjemes pleekie gosse lea d eriesmoeri bÏjre?
- Guktie maanag erte /skuvle d eriesmoeride buerkeste jÏh man itjmies dah vienhtieh d eriesmoerh leah?
- Eejhtege daamtaj dagkerh d eriesmoerh  nnetji jeatjahlaakan tj elkestieh jeatjabidie fuelhkesne jÏh voelpide. Guktie dijje provhkede maanan d eriesmoerh tj elkestidh jeatjabidie?

2. KAPIHTELE: FUELHKIEN TJJELKESTIMMIE DÅERIESMOERIDE

Viehkje b ehtjierd ejjese

Aajkoe daejnie boelhkine lea eejhtegi tjjelkestimmieh d ariesmoeride  adtjodh. Dah maehtieh jeatjahlaakan  rrodh goh jeatjebh fuelhkesne, skuvlesne jih voengesne dejtje guarkoeh. Vihtesjh eejhtegh maehtieh jienebh f antoeh buektedh. Naakenh maehtieh vienhtedh d ariesmoerh leah illedahke mestie akt n ake mij lea dej jieliedisnie sjugniehtovveme, d ariesmoerh leah mubpiej sk ltoe, fysiske skiemtjelasse lea f antoe, d ariesmoerh sliektesne g avnesieh jallh voejkenen /eksistensijelle f antoem utnieh, jnv. Tjjelkestimmieh f antoej bijre maehtieh kultuvren gaavhtan  rrodh jih maehtieh tjjelkestimmeste joekehtadtedh mij tjaalegisnie tj adtje dehtie instaanseste mij gihtjeht emman vuesiehtamme. Eejhtegi jih byjresken jijtsh tjjelkestimmieh leah vihkele daejredh juktie daate maakta viehkiehtidh d ariesmoerem buer-ebe guarkedh, jih n ennes bpoe ektiedimmiem b ehtjierdimmesne vedtedh.

Gyhtjelassh eejhtegidie:

- Dijjeh jijtjh ussedamme mij maakta d ariesmoeride tjjelkestidh?
- Maam maana jijtje jih jeatjebh fuelhkesne vienhtieh d ariesmoeride tjjelkestieh?
- Maam voelph jih jeatjebh voengesne vienhtieh?
- Maam maanagierte /skuvle veanhta d ariesmoeride tjjelkeste?

3. KAPIHTELE:

DÅARJØE JÏH STRESSOVRH

Viehkje bæhtjierdæjjese

Aajkoe daejnie boelhkine lea goerehtidh mennie sosijaale /kulturelle konteekstesne fuelhkje veasoeminie, jÏh guktie byjrese dej bÏjre lea dåarjoe dejtje, jÏh mah maajsoeh mah gååvnesieh. Dagkeres bievnese tjÏrrh maakta dåeriesmoeride akten stuerebe kulturelle / sosijaale konteekstese biejedh.

Gyhtjelassh eejhtegidie:

- Dijjeh viehkiem åådtjeme mubpijste fuelhkesne jallh voelpijste jallh jeatjabistie guktie tsiehkie aelhkebe sjædta?
Jis jaavoe, magkeres viehkje jÏh giejstie?
- Mah såemies maajsoeh fuelhkesne jallh byjresisnie man åvteste geervebe dåeriesmoeride haalvedh (v.g. dåeriesmoerh ektieårroemisnie, ekonomeles tsagkesh jallh sierredimmie)?
Jis jaavoe, mah?
- Mij akt maanagiertesne /skuvlesne jallh maanan voelpebyjresisnie mij dåeriesmoeride baajnehte? Jis jaavoe, guktie?

4. KAPIHTELE:

JÏJTSEHAALVEME JÏH VIEHKIEOHTSEME

Viehkje bæhtjierdæjjese

Aajkoe daejnie boelhkine lea daajroem åadtjodh guktie eejhtegh dåeriesmoeride haalvoeh. Joekehts haalvemevuekieh joekehts kultuvrine. Gyhtjelassh dovne aarebi jÏh daaletje viehkjeohtsemem goerehtieh, jÏh baahsteme healsoedienesjidie, kulturelle jÏh gieeldh heaptoeh gosse gaskesem åtna viehkieabparaatine, vuajnoeh jÏh dåajvoeh viehkieabparaatese, dååjreme nåhtoe jÏh åtnoe aerpievuekien davvoejijstie jallh religijööse åvtehkijstie (v.g. tjåadtjoehtæjja læstadijanen åålmegisnie).

Gyhtjelassh eejhtegidie:

- Guktie dijjieh jÏjtjÏh pryöveme dåeriesmoeride gietedidh?
- Dijjieh pryöveme viehkiem åadtjodh aarebi?
Jis jaavoe, maam viehkide jallh mah viehkieh dijjieh åådtjeme?
- Geerve orreme dam viehkiem åadtjodh maam dijjieh lidh daarpesjamme (v.g. faatoes giele- jallh kultuvremaahoe bæhtjierdimmedienesjistie)?
Jis jaavoe, buerkiestidie.
- Dijjieh jeatjebh gaskesadteme viehkieabparaaten ålkolen – v.g. almetjh mejtie dijjieh daejrede maehtieh davvodh, jallh hearra jallh jeatjebh?
Jis jaavoe, magkeres viehkie?
- Religijovne jallh jaahkoe vihkele dijjese jallh fualhkan? Jis jaavoe, buerkiestidie.
- Magkeres viehkie jallh bæhtjierdimmie dijjieh tuhtjidh stööremes nåhtoem utni? Mij ij lij nuhteligs?
- Daelie gosse dijjieh diekie båateme, mah dåajvoeh utnede don veahkan maam maehtede daesnie åadtjodh?
- Naan jeatjah sårhts viehkie maam datne /dijjieh jallh jeatjebh (fuelhkie, voelph, jeatjah) vienhtieh sæjhta nuhteligs årrodh dijjese daaletje tsiehkesne? Jis jaavoe, buerkiestidie.

5. KAPIHTELE: FUELHKIEN VIHKELESVOETE

Daesnie
maehtebe buerebe
bijjeguvviem åadt-
jodh jis genograme
viehkievierhtine
åtnasåvva soptses-
talleemisnie

Viehkje bæhtjierdæjjese

Aajkoe daejnie boelhkine lea fuelhkiestruktuvrem, faamoem fuelhkien gaskemsh, fuelhkien veasomem jñ fuelhkien sosijaale viermiem goerehtidh. Guhkiebasse: ræh-pasvoete/tabuve psykiske dåeriesmoeri bijre, maanan relasjovnh jñ ektiedimmie mubpide fuelhkesne, jñ fuelhkien vierhtieh. Gyhtjelassh maanabijjedimmien bijre Leah vihkele juktie fuelhkien kulturelle nåårmh jñ aarvoeh guarkedh. Boelhkesne gyhtjelassh gaskem jeatjah njoelkedassi jñ rutijni bijre, jñ giehtjedimmievuekiej jñ hoksen /lihkesvoeten bijre. Minngemes eejhtegidie birrie jñtsh bijjedimmien bijjelen ussjedadtedh viertiestamme dejnie maam sijjen maanese vedtieh, naakede mij maakta bievnesh vedtedh dej bieliej bijre kultuvren aerpievuekien maanabijjedimmesne mah annje åtnasuvvieh jñ mennie mieresne orre vuajnoeh jñ praksise Leah åtnose vaaltasovveme.

Ovryöktesth giehtjedimmievuekiej bijre: Såemies kultuvrine, v.g. saemien kultuvresne, daamtaj ovryöktesth gaskesadtemevuekieh åtnasuvvieh. Sijjeste ryöktesth maanese jiehtedh maam edtja darjodh jallh ij darjodh, eejhtegh maehtieh ovryöktesth vuekieh nuhtjedh dåemiedimmiem stuvrehtidh. Akte dagkeres vuekie mij lea åtnasovveme saemien maanabijjedimmesne lea «neerrehtimmie» mij maanam viehkehte guarkedh maam byöroe darjodh / ij darjodh bielemen dam ryöktesth jiehtedh.

Gyhtjelassh eejhtegidie:

- Man gallesh lidie fuelhkesne? (oktegh, maadthfuelhkie, stoerrefuelhkie/sliekte) (Mujhtieh gihtjedh krist-eejhtegi/faadteri bijre, neebnetji bijre).
- Naaken fuelhkesne maam dijjieh tuhtjede maana eevre seammalaakan dåemedegoh, jallh lea seammalaakan goh?
- Dijjen sliekte ektiedimmiem aalkoejeliemassese åtna goh båtsoe, jåartaburrie, gööleme jallh kombinasjovnejielemh? Jis jaavoe, guktie dihte dijjen jieledevuekiem/aarkebiejjiem baajnehte? Daate maakta dåeriesmoeride baajnehtidh hijvenlaakan jallh nåakelaakan?
- Guktie sijhtede fuelhkien sosijaale viermiem buerkiestidh (sliekte, åahpetjh jñ voelph)?

Relasjovnh jñ ektiedimmie fuelhkien sisnie

- Lidh mahteme naakenigujmie fuelhkesne soptsesidh dåeriesmoeri bijre? Jis jaavoe, giejnje?
- Guktie sijhtede tsiehkiem buerkiestidh dijjen jñ maanan gaskemsh? Enn tsiehkie maanan jñ jeatjah fuelhkielñhtsegi gaskemsh?
- Giejnie maana stööremes ektiedimmiem åtna daelie?

Fuelhkien vierhtieh

- Mij fuelhkien veaksahkommes bielieh?
- Mij maanan veaksahkommes bielieh?

Bijjiedimmie

- Gieh fuelhkesne leah meatan maanan bijjiedimmesne (v.g. aahkah gon aajjah, faadterh, jeatjebh fuelhkesne jallh vijriedamme fuelhkie) jih guktie?
- Gie jeenjemes muana bijjiedimmesne maaneste – mah naakenh fuelhkesne mah vielie muenieh goh jeatjebh?
- Såemies vigkieh jallh ov-siemesvoeth fuelhkesne maanabijjiedimmien bijre? (v.g. ov-siemesvoete eejhtegi gaskem, joekehtsh sliekti gaskem).
- Guktie njoelkedassigujmie jih rutijnigujmie maanese (v.g. rutijnh maalestahkide, åeremetijjese, gåessie maana edtja gåetesne årrodh, åtnoe daatovreste leaksoebarkoe)?
- Gellie eejhtegh sijjen maanajugujmie åerieminie. Guktie lea dijen fuelhkesne?
- Maanan naan vihties barkoelaavenjassh gåetesne (v.g. tjehtjelem sjeakodh, lihtiebÿssememaasjinam döomedh), jih tuhtjede maanah byöroeh barkoelaavenjassh gåetesne utnedh?
- Dijjen joekehts krievenassh niejtide jih baernide bijjiedimmesne dijen fuelhkesne, jih mah?
- Maam darjode ihke maana edtja darjodh maam dijjieh sijhtede edtja darjodh? (ryöktesth jallh ov-ryöktesth giehtjedimmievuekieh goh v.g. neerrehtimmie. Mujhtieh aaj gihtjedh mejtie aahkah gon aajjah jih jeatjah geerve almetjh fuelhkesne jeatjah giehtjedimmievuekieh nuhtjieh).
- Maam darjode juktie maanam tjöödtjehtidh jis vestieslaakan dåemedede (v.g. tjjelkestidh, striengkieslaakan soptsestidh, baajedh oktegh årrodh/ «time out», fysiske bysvehtse)?
- Maam darjode juktie maanam soelkehtidh gosse lea hånjan?
- Maam maanine ektine darjode gosse edtjede murriedidh jih lustestalledh?
- Daamtaj bijjiedimmievuekie jorkese boelveste boelvelse. Bijjiedimmie maam dijjieh åadtjoejidh goh maana baajnehtamme guktie dijjieh jÿjtjedh maanam bijjiedidie? Jis jaavoe, tjjelkestehtede.
- Mÿsse stööremes leavloem biejede bijjiedimmesne, jih mij dijen mielen mietie lea ulmie bijjiedimine?

6. KAPIHTELE:

GIELE JIH KULTUVREEKTIEDIMMIE

Viehkje b ehtjierd ejjese

Daate boelhke lea eejhtegi jih maanan kulturelle identiteeten bijre jih joekoen leavloem beaja eejhtegen giele- jih kultuvreektiedimmiem goerehtalledh. Aaj vihkele daajroem  adtjodh mejtje aarebi daaroedehteme-histovrije jih vuj aaj histovrijes traavmah Leah maahteme eejhtegidie baajnehtidh sijden eejhteger allesne. Voerkelidie aaj daaletje sierredimmied  jresh jih irhkemem, jih guktie dihte lea fuelhkien jih maanan d eriesmoerh baajnehtamme.

Gyhtjelassh eejhtegidie:

Fuelhkien giele jih kulturelle ektiedimmie

- Maam g elide dijjieh fuelhkesne soptsestidie? (Guvvedh ev. lingogramem / gielekaarhtem)
- Dijjieh goh eejhtegh seamma jallh joekehts kulturelle maadtoem utnede? Jis joekehts, daate maanam baajnehte (v.g. g eleveeljeme, vuekieh jih aerpievuekieh, fuelhkien darjomh)?
- Guktie sijhtede ektiedimmiem buerkiestidh maam jijtjedh (aalkoe)kultuvrese utnede?
- Dijjieh sierredimmiem d  jreme jallh jeatjah n ake d  jresh  tneme fuelhkien kulturelle maadtoen gaavhtan? Hijven d  jresh? S  jhtoe dagkerh d  jresh Leah f antojne orreme d eriesmoeride?

Maanan giele j̄ih identiteete (saemien fuelhkiej b̄ijre, men maahta dam s̄jehthedidh jeatjah unnebelåhkojde)

- Maana saemiengieleldh jallh nõörjengieleldh maanagiertesne /skuvlesne vaadtsa?
- Guktie skuvle /maanagierte maanan saemien maadtoem gorrede?
- Dijjeh maam akt s̄jere darjode juktie maanan saemien gielem nænnoestidh, j̄ih maam?
- Dijjeh maam akt jeatjah darjode juktie maanan ektiedimmiem saemien kultuvrese nænnoestidh (v.g. aerpievuekien saemien beapmoe, eatnamisnie minnedh, vijredh, gööledh, saemien vaarjoeh /saemien vætnoe)?
- Maana irhkemem jallh ålkoestimmiem dååjreme sov saemien maadtoen gaavhtan?

Histovrijes traavmah j̄ih s̄ierredimmie (saemien fuelhkiej b̄ijre, men maahta dam jeatjah unnebelåhkojde s̄jehthedidh)

- Daaroedehtemepolitihke lea dijjeh sliektem baajnehtamme gosse fuelhkien histovrijasse vuartasjidie (v.g. aarebi dååjrehtimmieh internaatine j̄ih etnihkeles s̄ierredimmie)?
- Jis jaavoe, dihte j̄ijtjedh jieleldh baajnehtamme (v.g. internaatejielede, tsiehkie eejhtegidie, årpienidie jallh jeatjah lihke almetjidie mij leah tsoepkenamme)?
- Fuelhkie plaakenamme d̄aaratraavmijste?
- Jis jaavoe, v̄ienhtede dihte lea j̄ijtjedh j̄ijtjedomtesem jallh psykiske healsoem baajnehtamme?

7. KAPIHTELE: SKÏEMTJIJE – BÄHTJIERDÆJJA-RELASJOVNE

Viehkje bæhtjierdæjjese

Aajkoe daejnie minngemes boelhkine lea åadtjodh daejredh mejtje eejhtegh gieheaptojste jallh kulturelle joekehtsijstie bæhtjierdimietsiehknesne tjoeperdieh, naakede mij maakta leajhtadimmiem jih gaskesadtemem bæhtjierdimmesne giehpiedidh. Soptsestalleme galhkoe gosse eejhtegh maehtieh nåhtoem evaluateereth.

Gyhtjelassh eejhtegidie:

- Muvhten aejkien skïemtjiije jih bæhtjierdæjja maehtieh sinsitniem bääjhtoehlaakan guarkedh jis dej lea joekehts maadtoe jallh joekehts dääjvoeh bæhtjierdæmman. Dijjeh destie tjoeperdamme, jih maektebe vielie darjodh juktie maanese dam bæhtjierdimmiem vedtedh maam dijjeh vienhtede dihte daarpesje?
- Maehtede minngemes ånnetji jiehtedh guktie dijjeh lidie daam soptsestallemem dääjreme? Lij naakede maam dijjeh tuhtjidh lij geerve jallh ij leah viehkine orreme? Mij lij stööremes viehkje dijjese?

SÄNK AG
KS